

Vrije Universiteit Brussel

Naam: Daniël van der Meer

Rolnummer: 81003

Datum: 25 augustus 2008

Faculteit: Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen

Cursus: Naties en Nationalisme

Academiejaar: 2007-2008

Titularis: Prof. Dr. Bruno Coppieters

Assistent: Pieter-Jan De Vlieger

Thema: Europa als waardengeladen gemeenschap.

“De legitieme idee”

Het debat over Europese waarden in het interbellum, onderzocht aan de hand van Menno ter Braak.

Er was eens een disciple van Nietzsche
Hij schreef en soms hield hij een speechje
't Was ook wel eens raak,
Want Menno ter Braak
Had niet héél veel talent maar een ietsje.

Limerick uit 1935 van Prof. Dr. Johan Huizinga
(Gecit. in: Hanssen, 2001)

Inhoudsopgave

Inleiding	4
------------------------	---

DEEL EEN: THEORETISCH KADER	5
--	---

INLEIDEND	5
1) OORLOG	6
2) AMERIKA	7
3) MASSA EN ELITE	9
4) BESCHAVING	11
5) EUROPA	13

DEEL TWEE: MENNO TER BRAAK	15
---	----

INLEIDEND	15
1) OORLOG	15
2) AMERIKA	18
3) MASSA EN ELITE	21
4) BESCHAVING	23
5) EUROPA	26

Conclusie	29
------------------------	----

Bibliografie	30
---------------------------	----

Inleiding¹

Na de Eerste Wereldoorlog ontstond er een intensief debat over de toekomst van Europa. Het continent bevond zich al langer in een proces van verontrustende secularisering, mechanisering en modernisering. Nu het bovendien was geconfronteerd met ongekend oorlogsgeweld, begon de academische en politieke elite zich fundamentele vragen te stellen over de houdbaarheid van de Europese beschaving. De discussie voltrok zich vooral op intellectueel niveau. Met name de Europese eenmakingsgedachte werd een dankbaar thema voor schrijvers en academici. Dat brengt ons tot de vraag die in deze paper onderzocht zal worden: Hoe kan men verklaren dat de Europese waarden in dit intellectuele debat over de toekomst van de menselijke beschaving juist toen zo prominent aanwezig waren?

De paper is onderverdeeld in een theoretisch kader en een casus. De casus heeft betrekking op Menno ter Braak (1902-1940), de Nederlandse publicist die als geen ander de intellectuele cultuurkritiek van zijn tijd belichaamde. Deze casus stelt ons in staat om te zien hoe de aangevoerde argumenten onderdeel vormen van een in het interbellum vigerend Europeabeeld. Het gaat mij namelijk niet alleen om de ideeën van Ter Braak zelf, maar ook om de gedachtewisseling die hij met zijn opponenten voerde. Een intellectuele veellezer als Ter Braak vormt zo een uitstekend uitgangspunt voor deze cultuurhistorische verkenning.

De behandeling van de onderzoeksvraag vindt plaats aan de hand van vijf thema's. Deze zijn: 'oorlog' – over het pacifistisch ideaal na de Eerste Wereldoorlog; 'Amerika' – over de toenemende invloed van het nieuwe continent op Europa; 'massa en elite' – over de rol van de intellectueel in het publieke debat; 'beschaving' – over de breuk met het lineaire vooruitgangsgeloof in het Westen; en 'Europa' – over de deugden van een verenigd Europa. Deze verdeling wordt ook gehanteerd in het deel over Menno ter Braak.

De basis voor de huidige Europese idee is grotendeels gelegd in het interbellum. De discussie die sinds een aantal jaren woedt over de Europese identiteit, toont gelijkenissen met het debat tussen 1919 en 1939. De gehanteerde argumentatie van destijds kan ons een alternatieve blik op het contemporaine waardendebat bieden.

---

¹ Gezien de grote hoeveelheid verwijzingen naar artikelen, zullen deze niet elk afzonderlijk in de bibliografie staan, maar als voetnoten vermeld worden. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de volgende afkortingen: 'bw' (*Briefwisseling 1930-1940*), 'em' (*De artikelen over emigrantenuitvoer*), 'pc' (*De Propria Curesartikelen*) en 'vw' (*Verzameld Werk*).

Deel een: Theoretisch kader

Inleidend

De hoofdvraag verplicht ons ertoe de drie termen die voor interpretatie vatbaar te zijn, af te bakenen: ‘Europa’, ‘waarden’ en ‘interbellum’.

De definitie van Europa is geografisch noch cultureel een vanzelfsprekendheid. Dat is het nooit geweest, en het interbellum vormde hierop geen uitzondering. De historiografie in het begin van de twintigste eeuw was buitengewoon europa-centrisch (Roobol, 1987). De beroemde openingszinnen van Huizinga’s (1935) *In de schaduw van morgen* spraken in meerdere opzichten boekdelen: “Wij leven in een bezeten wereld”, waarop enkele regels later duidelijk werd wie ‘wij’ waren: de “arme Europeesche menschheid”. Grosso modo kwamen termen als ‘Europa’, ‘het westen’ en ‘het avondland’ overeen met een ruimte die werd afgebakend door een lengte-as Scandinavië-Italië en een breedte-as Portugal-Oostenrijk. Groot-Brittannië viel hier in sommige gevallen buiten, en werd dan gezien als tussenpersoon naar Amerika (Bugge, 1993; Mikkeli, 1998). Menno Ter Braak vatte de perceptie over Europa’s grenzen bondig samen door te spreken van de “‘kaap van Europa’ die men nog steeds met zekere eerbied Europa noemt”².

Een volgende term is ‘waarden’. In deze context moeten we niet de fout begaan om de principes van moraliteit erbij te halen. De ‘waarden’ van Europa hebben betrekking op de afweging wat als ‘Europees’ wordt gezien. Een relatief helder onderscheid dat hier toegepast kan worden is dat tussen Europese ‘projecten’ en Europese ‘percepties’ (Pegg, 1983). Projecten zijn in dit verband de institutionele ontwikkelingen van een Europese structuur. De motivator voor de Europese integratie was in deze projecten vaak economisch of politiek geïnspireerd. Men kan hierbij denken aan het Paneuropese project van graaf Richard Coudenhove-Kalergi (1894-1972), het memorandum van de Franse minister-president Aristide Briand en diens toenadering met colleganobelprijswinnaar Gustav Stresemann, de Duitse minister van Buitenlandse zaken van 1923 tot 1929. De Europese ‘percepties’ staan hier tot op zekere hoogte los van. Hier ligt de nadruk op de discussie over Europese waarden, over de beschavingscrisis en de veranderende omstandigheden van de Europeaan.

Ten derde en ten slotte is zelfs het begrip ‘interbellum’ voor interpretatie vatbaar. Als we de term ontleden, stuiten we vanzelf op de intrinsieke implicatie van begin en einde: van 1919 tot 1939. Deze invulling van tijdsafbakening zullen we hier ook volgen. Hoewel een inclusie van de twee wereldoorlogen in sommige disciplines een interessante blik op de gegevens kan veroorza-

---

² Ter Braak, M. (vw, I: 255-264) ‘Waarom ik ‘Amerika’ afwijs’. *De Vrije Bladen*, 5 (1928) 3 (maart), p. 72-83.

ken³, verliest dit in de context van een waardendebat haar waarde; de discoursbreuken die een wereldoorlog teweegbrengen hebben een dusdanige invloed dat elke vergelijking tussen ‘voor’ en ‘na’ (of ‘tijdens’) mank zou gaan. Men doet het interbellum onrecht door het af te schilderen als een twintigjaardurende uniforme periode, ingeblikt tussen twee wereldoorlogen. Het zou echter van historische willekeur getuigen om het op te delen in duidelijke tijdsvakken. Uiteraard zijn de beurskrach van 1929 en Hitlers beëdiging als Rijkskanselier in 1933 aardverschuivingen in de Europese geschiedenis geweest en hebben ze de nodige weerslag gehad op het Europese waardendebat. De intellectuele discussie voltrok zich echter – tot op zekere hoogte kenmerkend voor de aard van het debat – grotendeels los van enige politieke actualiteit. De canon van auteurs en de achtergrond van argumentatie bleef gedurende tussen 1919 en 1939 in grote lijnen dezelfde. Derhalve is een thematische methode een waardevoller benadering van het Europese waardendebat in het interbellum. Dit betekent geenszins een loochening van historische gebeurtenissen; ze zullen echter doorlopend in plaats van chronologisch aan bod komen.

1) Oorlog

Een even logische als onvermijdelijke reactie op oorlog is pacifisme. Zo vierden ook na de Eerste Wereldoorlogen de pacifistische bewegingen hoogtij. En aangezien de Grote Oorlog draaide om nationalistische sentimenten, lag het in de lijn der verwachtingen dat de vredesorganisaties pleitten voor een overeenkomst op internationaal niveau. Dit was ook een van de elementen van Wilsons veertien-puntenplan en de oprichting van de Volke(re)nbond in 1919.

“De 1914 à 1918, il n’y a plus d’Europe”, aldus de Franse historicus Jean-Baptiste Duroselle (Gecit. in: Bugge, 1993). Binnen de pacifistische beweging na 1918 was er echter evenmin eenduidigheid over de balans van een Europese natie (Saint-Gille, 2003). Zo was er veel kritiek op het Paneuropese ideaal van Coudenhove-Kalergi. De anti-oorlogsgezinden zagen in zijn Europees project een verkapt nieuw nationalisme, met als enige verschil dat het op een hoger niveau gebeurde. En hoewel Coudenhove zijn geschriften verdedigde als “écrit de combat pour la paix”, raakte hij niet af van een aura van imperialisme. Uitspraken als “Africa is a tropical Europe” (Gecit. in: Mikkeli, 1998) deden ook weinig goed aan zijn verhouding met de pacifistische organisatie. De twijfel over de januskop van het vredesideaal van de Oostenrijkse graaf was wel duidelijk zichtbaar in een titel als “Machiavellistischer Pazifismus? Eine Erwiderung an Graf Coudenhove-Kalergi”⁴, gepubliceerd in 1924.

---

³ Men denke hier aan de ‘Europese burgeroorlog’ van de Duitse historicus Ernst Nolte, die duurde van 1917 tot 1945.

⁴ Seger, G. (1924) “Machiavellistischer Pazifismus? Eine Erwiderung an Graf Coudenhove-Kalergi”. *Die Friedenswarte*, 24, p.270.

Over het algemeen werd de Europese gedachte wel herkend als een stap in de goede richting van universele vrede (Saint-Gille, 2003). De Franse schrijver Gaston Riou (1928) onderschreef het Europees alternatief voor het verstikkend nationalisme (Chabot, 2005): “Le moment est venu de faire l’Europe. Ou s’unir ou mourir.”

2) Amerika

Niet alleen de intra-Europese relaties hadden te lijden gehad onder de Eerste Wereldoorlog. Ook de klassieke geopolitieke en –culturele verhoudingen waren ernstig en schijnbaar blijvend verstoord. Niet langer hoefde Amerika op te kijken naar Europa. Het jonge continent had militair moeten ingrijpen, en was nu een factor van betekenis aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. De gewijzigde rolverdeling had grote consequenties. Het voorspoedige en jeugdige Amerika straalde een aantrekkingskracht uit op de verweesde bevolking, Amerikaanse films deden massaal hun intrede in Europese bioscopen en jazz-muziek overspoelde de radiostations (De Vlieger, 2005; Van Berkel, 1990). Naast enthousiasme, stuitte de amerikanisering ook op verzet: een deel van de Europese bevolking voelde zich vervreemd door de moderniserende tendensen, en de gevestigde orde zag zich bedreigd door de snelle opkomst van Amerikaanse gebruiken. Als compensatie voor het verlies aan militaire kracht, richtte de elite zich op de Europese *soft powers*. De Nederlandse amerikanist Den Hollander (1968) noemde deze intellectualistische zelfgenoegzaamheid treffend een ‘Atheens complex’, naar de Griekse zelfverklaarde suprematie boven de Romeinse ‘cultuurlozen’ na de militair-politieke overwinning van Rome op Athene. Het anti-americanisme kan ingedeeld worden in drie, of eigenlijk twee-en-een-halve, themata.

Een eerste negatief element van de Amerikaanse beïnvloeding werd voornamelijk gesignaleerd door Europese intellectuelen. Amerika was in hun ogen jong en traditieloos, een continent dat zichzelf met jeugdige overmoed overschatte. Amerikanen wisten niet wat traditie was, hadden geen geschiedenis en walsten plompverloren over eeuwenoude mores heen. De op traditie gestelde intellectuele voorhoede van Europa zag dan ook met afschuw hoe, onder opportunistisch cultureel imperialisme, de Amerikaanse gebruiken aan volgelingen won, en – nog belangrijker – hoe zij hun eigen gezag zag tanen. De afkeuring van de cultuurloze infantiliteit getuigde doorgaans van niet mis te verstane verhevenheid: Amerika was en bleef een ‘kind’ van Europa, aldus de culturele elite. Ortega y Gasset (1883-1955) verwoordde het krachtig toen hij zei: “Amerika is voortgekomen uit overtollige Europeanen” (Van Hoorn, 2007). Het gevoel te worden overrompeld door een eigen creatie overspoelde de Europese elite met een grote schok. De culturele erfenis dreigde te worden afgeschreven en te worden vervangen door kauwgomkauwende boersheid. De Amerikaanse film was een favoriete kop van jut. In Nederland weidde met name essayist

Menno ter Braak (1902-1940) menig kritisch artikel aan de ‘invasie van Proletkult’. De Franse eerste-minister Herriot liet zich evenmin onbetuigd over de amerikanisering van de film, waar hij direct ook wees in de richting van een Europese noodoplossing:

Jeanne d’Arc risque d’être représentée par une jeune Californienne et Napoléon nous apparaîtra bientôt sous les traits d’un habitant de l’Illinois. Nous n’avons plus le choix. Une concentration européenne est désormais, le seul moyen qui nous reste de préserver l’interprétation correcte de notre culture continentale. (Herriot, 1930)

Naast de kritiek op cultuurloosheid van Amerika, keurde de Europese intelligentsia ook diens vergevorderde mechanisering af. De romantiek van het leven werd huns inziens weggedrukt door rationele denk- en productieprocessen. Alles in Amerika moest een functie hebben; mensen waren als raders in een machine en efficiëntie was het hoogste doel. Het spreekt voor zich dat ook hier intellectuelen zich in hun positie bedreigd voelden. De Tsjechische schrijver Karel Čapek (1890-1938) achtte het in 1926 zelfs opportuun om een brief te schrijven aan de *New York Times* om zijn ongenoegen over de gejaagdheid van het moderne bestaan te uiten. Op vaderlijke wijze leerde Europa de wijze les dat snelheid geen doel op zich is: “Europe wasted its time for thousands of years; that is where its inexhaustibility and fertility comes from.” (Gecit. in: Bugge, 1993).

De reactie op de Amerikaanse aantrekkelijkheid was even eenvoudig als voorspelbaar: deze kwam neer op het omdraaien van de Amerikaanse waarden (Mikkeli, 1998). Is Amerika het nieuwe continent? Europa heeft tradities. Zijn zij rationeel en efficiënt? Wij zijn diepzinniger. Zo ontstond in een manicheïsch proces een Europese waardenset uit het anti-amerikanisme. Dit getuigde niet zelden van een aan infantiliteit grenzende koppigheid. Zoals de historicus Cohen-Portheim (1933) het verwoordde: “‘Amerikanismus’ mag das Richtige für Amerika sein, aber das geht uns hier nichts an.”

Het laatste element van het anti-amerikanisme uit het interbellum gaat slechts gedeeltelijk op, en is derhalve een ‘halve’ component. Zijn onvolwaardigheid hiervan doet echter niets af aan de relevantie. Het betreft hier de invulling van het politieke bestel, met name het principe van de democratie. Amerika was tot 1919 in de sociale wetenschappen nog steeds vooral gekend door de beschrijvingen van Alexis De Tocqueville (Kroes, 1990). De waarschuwing voor de gevaren van een representatieve democratie als uiting van de tirannie van de meerderheid leidde tot een pavlovreactie van de academische aristocratie van Europa (De Tocqueville, 1835). De Europese elite keek met lede ogen naar de uitbreiding van het kiesrecht en de politisering van de samenleving. “Thans beleven wij de triomf van een hyperdemocratie”, zo schreef de Spaanse filosoof

José Ortega y Gasset in 1930; de democratische principes zorgden er in zijn ogen voor dat de man in de straat “geloofd het recht te hebben zijn koffiehuispraatjes bindend te maken en er kracht van wet aan te geven”. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, was de angst voor de democratie een impliciete angst voor de grote massa’s. Na 1933 kwam er evenwel een bruuske discourswijziging in het beoordelen van de democratie. Dit is ook direct de verklaring voor de ‘halve’ waarde van dit thema. Waar de intellectuele elite eerst geen goed woord over was voor de Amerikaanse democratie, gaf de bedreiging van het opkomend fascisme hun een nieuwe vijand. Het anti-amerikanisme werd vervangen door anti-fascisme. Het duurde niet lang of Amerika werd gezien als medestrijder, als redder zelfs tegen het fascisme. Het meest extreem hierin was de Nederlandse publicist Jacq de Kadt (1897-1988), die in 1939 in zijn *Fascisme en de nieuwe vrijheid* stelde:

De enige werkelijke oplossing is dat Europa verenigd wordt onder leiding van een staat, die niet Europees is in de zin van het directe belang en de directe overheersing, die groot en rijk genoeg is om geen behoefte te hebben aan het gebied der andere staten en toch Europees is, omdat ze tot de Westerse, de Europese cultuur behoort. [...] Een staat tenslotte, die zich moet verzetten tegen pogingen om Europa in fascistische zin te verenigen, omdat zo’n fascistisch Europa, zo’n ‘groter-Duitsland’ dus, een voortdurende bedreiging zou vormen voor de instellingen en de welvaart van die staat: Amerika.

3) Massa en elite

Hoewel de democratie na ’33 aan intellectuele acceptatie had gewonnen, werd de angst voor de ‘horden’ er niet minder om. De democratie zou niet stoppen bij de tirannie van de meerderheid; het impliceerde indirect een tirannie van de middelmatigheid, een middelmatigheid waar voor de intellectueel geen plaats was weggelegd. De mondige middenklasse werd voor het eerst bij Nietzsche (1886) gesignaleerd als ‘kuddes’. Sindsdien hadden verschillende denkers de lijn voortgezet: de ‘horden’⁵ en ‘verwende kinderen’ van Ortega y Gasset (1930), Boumans (1953) ‘revolutie der eenzamen’, Benda’s (1933) ‘*savants*’ of Huizinga’s (1935) ‘massa’s’. Al deze negatieve begrippen hadden betrekking op de mondige en simpele geesten die niet bewust waren van ‘de onenigheid tussen de ragfijne ingewikkeldheid der problemen en de ontvankelijkheid van het verstand der meesten’, zoals Ortega het omschreef.

In de ogen van de intellectueel zette de democratisering een onvermijdelijk nivelleringsproces op gang. De aanzet tot de massacultuur was al in de negentiende eeuw ingezet. Mede door

---

⁵ De oorspronkelijke titel ‘*Rebelión de las masas*’ gebruikt het woord ‘massa’s’. De Nederlandse vertaling is naar mijn weten de enige die hiervan afwijkt.

de ontwikkeling van darwinistische en rationalistische tegenhangers van de christelijke moraal, ontstond vanuit intellectuele hoek de bezorgdheid over normenverval bij de rest van de bevolking (Caljé & Den Hollander, 1992). Zij dachten hun verantwoordelijkheid op zich te kunnen nemen door te pleiten voor een ideaal van breder onderwijs. Het effect hiervan bleek echter averechts te zijn; in de afwezigheid van een algemene moraliteit vierden normloosheid en relativering hoogtij. Samen met de middelmatigheid en mondigheid der meesten bleek dit een monstercombinatie, waar uiteindelijk het nationalisme zich opwierp als *Ersatzreligion* (Zwaan, 2001).

“De horde verdringt de minderheden, zonder dat zij ophoudt horde te zijn”, stelde Ortega in *De opstand der horden*. Hij bedoelde hiermee dat de massamens – opgekomen door de bevolkingsexplosie van de negentiende eeuw – zich niet langer onderwierp aan de gangbare hiërarchie, en dus was opgehouden te luisteren naar de intellectueel. De massamens stelde echter niets tegenover deze eigenhandige eliminatie; ze luisterde niet meer, ze zei evenmin zinnige dingen, maakte zich tot de norm van alles en kakelde zonder verantwoordelijkheid. Het was een verticale invasie der barbaren (Bugge, 1993; Van Oudvorst, 1980).

Ortega schreeft niet vanuit een expliciet Spaans perspectief. Hij had in meerdere Europese landen gewerkt en ondervond dat het verschijnsel overal aanwezig was. Nu vertaalde zich dat in de groei van fascistische en nationaal-socialistische bewegingen. Het was Ortega's overtuiging dat een verenigd Europa een oplossing bood voor de demoralisering van het continent. Hij zocht zijn medestanders in de Europese intellectuelen, vrijwel allemaal buiten Spanje. Er ontspon zich zodoende een Europees netwerk van denkers die, hoewel verschillend in hun visie op de daadwerkelijke invulling van het project, zich vonden in een Europese gedachte. Een intrinsiek gevolg van het intellectualistische en anti-massale van de beweging was dat het realiteitsgehalte van de discussies laag lag. De Europese beweging was een elitebeweging (Chabot, 2005; Pegg, 1983).

De intellectuele denkpijlers drongen slechts zelden door tot de huiskamers van de massa. Ortega leek wel de vinger op de juiste plek te hebben gelegd – hij kon de eigenschappen van de massamens als geen ander schetsen –, maar in zijn methode hield hij maar weinig rekening met zijn eigen bevindingen; hij bleef zich opstellen als de keurige intellectueel en zijn gehoor bleef beperkt tot de vaste schare van soortgenoten. Ortega verwachtte dat dit prediken voor eigen parochie op een gegeven moment zou omslaan in een Europese publieke opinie. Hierbij was het de rol van de intellectueel om op te treden als opvoeder van de massa. In de denkwereld van de academicus bleef het boek evenwel het vruchteloos medium voor massacommunicatie. Dit was buiten de twintigste eeuwse werkelijkheid gerekend. Een toegeving aan popularisering kan men wel zien

in de titelkeuzes⁶ van de verschillende werken; deze ronkten op haast Fukuyama-achtige wijze en spraken derhalve wel tot de verbeelding van een groter publiek. Het bereik bleef desalniettemin beperkt.

De idee om intellectuelen te zien als opvoeders won in het interbellum aan aanhang. Het gat dat de onchristelijking in Europa achterliet, moest gevuld worden. En als iets ondoordachts als het nationalisme al een *Ersatzreligion* kon zijn, dan kon een intellectueel hoogstandje als de mystieke Europese gedachte dat zeker. Met name de Franse filosoof Julien Benda (1867-1956) ging hier ver in (Chabot, 2005). De Europese intellectuelen moesten zich als moraalonderwijzers verheffen tot ware geloof- en cultuurscheppers:

Votre fonction est de faire des dieux. Just le contraire de la science. Vous devez être des apôtres. Le contraire des savants. Vous ne vaincrez la passion nationaliste que par une autre passion. Celle-ci peut être, d'ailleurs, la passion de la raison. (Benda, 1933)

4) Beschaving

De Eerste Wereldoorlog had grote gaten geslagen in het ongebreidelde vooruitgangsoptimisme van Europa (Bugge, 1983; Caljé & Den Hollander, 1992; Mikkeli, 1998). Het christelijk geïnspireerde lineaire voorspoedsdenken had zijn geloofwaardigheid verloren; de geïnternaliseerde ondergang van het avondland was ingezet (Heirman, 2006).⁷ In het interbellum werd deze kentering in het denken snel gesignaleerd en min of meer bestendigd door een immense hoeveelheid fatalistische geschriften. De al aangehaalde openingszinnen van *In de schaduwen van morgen* (Huizinga, 1935) schetsten in dit verband een perfect beeld: “Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het.” Vooruitgang was niet langer een evidentie. En zij die het woord in hun mond durfden te nemen, werden afgeschreven als naïeve romantici met oogkleppen op. Huizinga (1872-1945) merkte dit in ‘*Schaduwen*’ ook op: “Het zou merkwaardig zijn, als men in een curve kon zien uitgedrukt, met welke versnelling het woord ‘de Vooruitgang’ uit het spraakgebruik der wereld verdwenen is.”

Het tijdperk van cultuurpessimisme werd ingezet door de Duitse cultuurhistoricus Oswald Spengler (1880-1936), die op zijn beurt weer een leerling van Friedrich Nietzsche (1844-1900) was (Boterman, 1992). Het eerste deel van diens tweedelige *Der Untergang des Abendlandes* verscheen in 1918, al was het naar eigen zeggen al zo goed als voltooid in 1914 (Heirman, 2006; Mikkeli, 1998). Volgens Spengler volgden culturen elkaar op in een cyclisch samenspel van ko-

---

⁶ Denk hierbij aan titels als ‘*Rebelión de las masas*’, ‘*Der Untergang des Abendlandes*’, ‘*Le déclin de l’Europe*’, ‘*In de schaduwen van morgen, een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*’.

⁷ Heirman onderscheidt drie periodes van positivisme: van 1750 tot 1799, van 1890 tot 1914 en tenslotte van 1945 tot 1973.

men en gaan. Deze morfologie illustreerde hij aan de hand van een aantal geschiedkundige ondergangen van culturen. Elke cultuur verliep volgens een vast patroon dat op Goetheaanse wijze samenviel met de seizoenen: de lente was de periode van opkomst, de zomer die van volle bloei, de herfst die van consolidatie en de winter betekende de overgang van cultuur in beschaving en daarmee in een onontkoombare dood⁸.

De reden voor deze vaste cyclus, die Spengler empirisch ondersteunde met historische voorbeelden, was dat de laatste fase van cultuur oversloeg in decadentie, kosmopolitisch metropolisme en zelfgenoegzaamheid (Bugge, 1993). Daarmee ging de cultuur – en cultuur was toch in de eerste plaats mensenwerk, zeker in de Duitse betekenis van het woord – over van ‘worden’ in ‘zijn’. Dit ontbreken van vitaliteit impliceerde het onvermijdelijke einde van een cultuur. De toenmalige cultuur, de faustische, liep volgens Spengler op haar laatste been; het Avondland zou vallen. Ondanks dit weinig rooskleurig vooruitzicht dat hij schetste, was de term ‘cultuurpessimist’ zelfs bij Spengler niet volledig op zijn plaats. Elke verandering had winnaars en verliezers; het was enkel de taak van de oplettende cultuurmens om die koerswijziging in zijn eigen voordeel te doen uitdraaien (Caljé & Den Hollander, 1992; Heirman, 2006). En dat was nooit onmogelijk: “Ich bin kein Pessimist. Pessimismus heisst: keine Aufgaben mehr haben.” (Spengler, 1921). Spengler had juist hoge verwachtingen van wat de toekomst kon bieden. Onder het mom ‘slechter dan dit wordt het niet’, was het niet meer dan een zegen dat de faustische cultuur ten einde was; het werd nu wellicht de tijd voor de Duitse cultuur (Heirman, 2006). Men zou de cultuurbeweging kunnen vergelijken met de schakeringen van de olympische cirkels: ze zijn cyclisch (oftewel rond), hebben een definitief begin- en eindpunt, maar ze kunnen verschillende kanten op bewegen⁹. Dat hoeft overigens zeker geen dialectisch proces te zijn, zoals de vijf cirkels zouden kunnen doen vermoeden.

De rol van de intellectueel, de cultuurschepper, was in dit proces onontbeerlijk. Spenglers cyclische model was niet lineair, maar dat sloot de vooruitgang niet per se uit; hier lag de taak van de cultuurschepper. Nu de vooruitgang geen evidentie meer bleek te zijn, ging het *noblesse oblige* weer op. Van de horden hoefde men niet veel te verwachten, aldus Ortega. Zij geloofden immers nog steeds in het de lineaire en automatische vooruitgangdenken, en “de man van de vooruitgang bekommert zich niet om de toekomst”. Deze vertrouwde er op dat “de beschaving even spontaan en oorspronkelijk is als de natuur.” De discussie over de verantwoordelijkheid van de

---

⁸ De tweestrijd cultuur versus beschaving nam Spengler over van Nietzsche. Zijn verwerpen van de kosmopolitische wereldstad is ook vergelijkbaar met Nietzsches ‘laatste mens’.

⁹ Een opmerkelijke correlatie in chronologie tussen de Olympische ringen en ‘*Untergang*’ is dat óók de ringen in 1914 als symbool al waren goedgekeurd maar pas enkele jaren later, bij de Spelen in Antwerpen van 1920, in gebruik werden genomen (Barney, 1992).

intellectueel liep in het interbellum hoog op. Hoogtepunt hierin was Benda's (1927) *La trahison des clercs*, waarin de Franse filosoof de *clercs* die heulden met de massa-ideologieën tot de orde riep (Caljé & Den Hollander, 1992). Politiek en cultuur moesten gescheiden werelden blijven, want “[h]et instandhouden van een beschaving [in de ogen van Spengler al een *contradictio in terminis*, DvdM] kan men net zoo min toevertrouwen aan een politieke macht als bijvoorbeeld aan een scheepskapitein (Huizinga, 1937). Huizinga was evenwel een grondig tegenstander van de Spengleriaanse morfologie. Spengler, die men met “luide triomfkreten een kudde waarheden als koeien voor zich uit ziet drijven, die hij zelf voor runderen van Helios houdt”¹⁰, had volgens Huizinga slechts een verdienste: hij had de mythe van de automatische en lineaire vooruitgang doorgeprikt.

De Kadet (1936) vatte het goed samen met de frase: “Een nieuwe wereld krijgt men niet cadeau, men moet haar scheppen.” Om de vitaliteit van de westerse cultuur nieuw leven in te blazen, moest gezocht worden naar nieuwe mechanismen¹¹. Een van de opties was de Europese gedachte, dat als tegengewicht moest dienen voor de nationalistische tendensen. Dit idee was als zodanig niet nieuw. Friedrich Nietzsche had reeds in 1886 geschreven dat een Europese eenheid bestaande uit ‘goede Europeanen’ het hoogst haalbare was. Met voor hem uitzonderlijke realiteitszin stelde hij al wel direct vast dat deze ideeën pas rond het jaar 2000 enige ingang zouden vinden. Nietzsches Europees ideaal was in de intellectuele kringen van het interbellum echter al van enorme invloed; om niet ten onder te gaan, moest de Europese elite zich verenigen. Zoals de Duitse geograaf Erich Obst (1886-1981) in 1928 stelde: “If we fail to create a European federation, we will find ourselves in the tragic predicament foreseen by Spengler in his *Untergang des Abendlandes*” (Gecit. in: Pegg, 1983).

5) Europa

De Franse geograaf Albert Demangeon (1872-1940), die in 1920 nog gewapend met statistieken de ondergang van Europa profeteerde, herkende zich acht jaar later in de visie van Obst:

On doit souhaiter des Etats-Unis d'Europe. A cause de la diversité des nationalités du vieux continent, il serait naïf de les imaginer sur le modèle des Etats-Unis d'Amérique. Ils doivent se fonder afin d'arriver à une cohésion du travail ; quand cette union sera faite, on ne parlera plus du déclin de l'Occident. (Demangeon, 1928)

---

¹⁰ Huizinga, J. (vw, IV: 441-496) ‘Twee worstelaars met den engel’. *De Gids*, 85 (1921), 2, p. 454-487. Bespreking van Spengler (1918) en Wells (1919).

¹¹ Men zou kunnen stellen dat het nationaal-socialisme in hetzelfde vacuüm van (anti)moderniteit stapte. En hoewel Spengler dikwijls in de categorie van ideologische grondleggers van nazi-Duitsland wordt geplaatst, is dit geheel ten onrechte. Spenglers werken waren zelfs verboden vanaf 1934 (Paxton, 2005).

Het behouden van de pluraliteit was ook aanwezig bij de Europese superstaat van Ortega y Gasset (1930). Zijn kritiek was immers gericht op een eenvormige massamens; Europa moest zich wel verenigen, maar daarom moesten de verschillen nog niet verdwijnen. Tegenwoordig zou men het wellicht “In verscheidenheid verenigd” noemen. Ortega maakte zich verder niet zo veel zorgen over al te grote botsingen van culturen; vier vijfde van de nationale waarden was al ‘overgenomen Europees goed’. In de lijn van Demangeon zag Ortega juist een mogelijkheid in de avondlandsondergang, met name ten behoeve van de vereniging van het continent:

Zal dit schijnbaar verval niet een weldadige crisis zijn, die Europa in staat zal stellen letterlijk Europa te worden? Zal dit schijnbaar verval der Europese naties niet in beginsel nodig zijn om de Verenigde Staten van Europa mogelijk te maken?

Zowel Ortega als zijn Nederlandse collega Huizinga¹² waren het er over eens dat het nationalisme zijn beste tijd had gehad. Het was de taak van de intellectueel om zijn gezag en verantwoordelijkheid op te nemen, om voor ‘apostel’ te spelen. De cultuurscheppende kracht van de goede Europeaan moest aangewend worden om de verloedering tegen te gaan: zowel tegen het nationalisme als tegen de hiërarchieverschuiving in de Europese samenlevingen. Het vacuüm in het vooruitgangdenken bood weinig vanzelfsprekende ontwikkelingen. Ortega *cum suis* zagen Europa geconfronteerd met het principe van de remmende voorsprong en de voordelige achterstand; dit moest de verantwoordelijke intellectueel er toe aanzetten in dit gat te springen. Europa was het beste alternatief.

---

¹² Huizinga, J. (vw, VII: 269-278) (1933) “Lettre à M. Julien Benda”.

Deel twee: Menno ter Braak

Inleidend

Menno ter Braak (1902-1940) was een Nederlandse publicist. Met terugwerkende kracht raakte hij na de Tweede Wereldoorlog bekend bij het grote publiek, tot postume polemieken met schrijver Willem Frederik Hermans en politicus Frits Bolkestein aan toe.¹³ In 1949 verscheen Ter Braaks zeventien verzameld werk. Ter Braak was de achterneef van de Leidse historicus Johan Huizinga, en studeerde Geschiedenis te Amsterdam. Tijdens zijn studententijd begon hij uitgebreid te schrijven, iets wat hij tot zijn dood bleef doen. Tot 1933 was Ter Braak leraar Nederlands en geschiedenis aan een middelbare school; daarna werd hij voltijds journalist. In 1936 nam hij zitting in het ‘Comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen’ en speelde hij een belangrijke rol in het vooroorlogse protest tegen Hitler-Duitsland. Op 15 mei, na de Duitse inval in Nederland, pleegde Menno ter Braak zelfmoord (Hanssen, 2000; 2001).

Zoals geen persoon exemplarisch voor een historische periode kan zijn, was Ter Braak dat evenmin voor het Interbellum. Redenen waarom hij interessant genoeg is om langer bij stil te staan, zijn er echter wel degelijk. Ten eerste geeft Ter Braak, om de eenvoudige reden van zijn beperkte levensspanne, een vullend beeld van de periode 1919-1939. Dit geldt zowel voor zijn daden als voor zijn geschriften; het volledige interbellum is door zijn scherpe pen op papier gezet. De vroegste epistels van Ter Braak zijn de opstellen uit zijn gymnasiumperiode (1918-1920). In zijn studentenperiode was hij redacteur van het studentenblad *Propria Cures*, om vervolgens voor *De Vrije Bladen* te schrijven. In 1932 richtte hij met de schrijvers Eddy du Perron en Maurice Roelants het literaire tijdschrift *Forum* op, dat tot 1935 bleef bestaan. Van 1933 tot zijn dood was Ter Braak redacteur Letteren en Kunst van het dagblad *Het Vaderland*. Verder zijn er meerdere boeken van hem verschenen. Naast enige literaire werken, publiceerde Ter Braak ook meerdere maatschappelijk-politieke boeken, waaronder *Het carnaval der burgers* (1930), *Politicus zonder partij* (1934) en *Van oude en nieuwe Christenen* (1937).¹⁴

1) Oorlog

De Eerste Wereldoorlog beleefde Ter Braak in de schoolbanken van zijn gymnasium. Door de afwezigheid van militair geweld was er in Nederland geen sprake van een collectief oorlogstrau-

---

¹³ Zie: Hermans, W.F. (1962) “Eindelijk alles over Menno Willem Frederik Hermans”. *Merlyn*, 1, p. 74-83. En: Bolkestein, F. (2000) “Afscheid van Ter Braak. Démasqué van een intellectueel”. *Hollands Maandblad*, 42, 637, p. 25-29.

¹⁴ Zo goed als het volledige oeuvre van Ter Braak is online te raadplegen op DBNL: <http://www.dbnl.nl/auteurs/auteur.php?id=braa002>

ma; in ieder geval onvergelykbaar met de buurlanden òf met de situatie na de Tweede Wereldoorlog. Ter Braaks jeugd stoelde, zoals bij vrijwel elke jongere, op pacifistische idealen. Zonder te salonpsychologiseren, kan men Ter Braaks schoolopleiding aanwijzen als factor van betekenis in de ontwikkeling van zijn principes. Als beschaafde gymnasiumleerling schatte hij de waarde – al dan niet ingegeven door de eigen beperkingen – van het *verbum* hoger in dan die van het *fer-rum* (Goudsblom, 1978). Zijn verbale kwaliteiten compenseerden de relatieve inferioriteit ten opzichte van zijn fysieke meerderen, iets wat ook blijkt uit zijn idealistische schoolschriften (Hanssen, 2000).

Desalniettemin is Ter Braaks houding tegenover het pacifisme op zijn minst ambivalent te noemen. In zijn dagboeken uit 1939 schrijft hij zelfs: “Ik ben nooit pacifist geweest en heb nooit geloofd aan zo iets absurds als wereldvrede.”¹⁵ Deze boude stelling komt, in meer verdekte be-woordingen, veelvuldig terug in de geschriften van Ter Braak. Het was vooral de angst om voor ‘naïeve lafaard’ door het leven te gaan, die hem er met gepaste regelmaat toe dreef uit te halen naar zelfverklaarde vredesduiven. Een favoriet slachtoffer – niet alleen wat betreft het thema van de oorlog – was Johan Huizinga, een van de grootste Nederlandse historici aller tijden én Ter Braaks oudoom. In een bespreking van *In de schaduwen van morgen* (Huizinga, 1935) beschimp-te Ter Braak Huizinga’s tegenstrijdige benadering van de jus in bello principes:

Dit is, dunkt mij, een onverklaarbare inconsequentie, en men moet dan ook veronderstellen, dat Huizinga het over de roofdierlijkheid van de oorlog nog niet met zichzelf eens is; òf *alle* oorlogstuig is een infame schandvlek, òf de oorlog in zijn gehele omvang is een noodzakelijk element; een middenweg bestaat alleen voor naïeve mensen, die aan een ‘fatsoenlijke’, sportieve oorlog gelo-ven.¹⁶

Huizinga reageerde op familiale wijze in een brief op de aantijgingen; Ter Braak was nog steeds de schooljongen die wilde bewijzen niet bang te zijn.¹⁷ Naar aanleiding van het politiek-geïnspireerde toneelstuk *De pantserkrant*¹⁸ kreeg hij soortgelijke opmerkingen uit zijn directe omgeving (Hanssen, 2001). Zijn geldingsdrang op oorlogsvlak ging zelfs zo ver dat Ter Braak de titel van een artikel over Erasmus bij bundeling aanpaste van ‘De humanist’ tot ‘De militante humanist’ (Hanssen, 2001). In dit artikel kenmerkt Ter Braak het pacifisme van Erasmus door middel van een bijna autobiografische projectie:

---

¹⁵ Ter Braak, M. (vw, IV: 853-886) (1945) *Journal*. Amsterdam, De Bezige Bij, 53 p.

¹⁶ Ter Braak, M. (vw, V: 625-631) ‘Verdediging der cultuur’. *Het Vaderland*, 27 oktober 1935.

¹⁷ Huizinga, J. (bw, III: 105).

¹⁸ Ter Braak, M. (vw, II: 327-430) (1935) *De pantserkrant: een tragicomedie van wapens, schrijfmachines en idea-len*. Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar, 125 p.

Erasmus' pacifisme komt [...] in de eerste plaats voort uit afkeer van de barbarie bij een man, die het brute fysieke overwicht vreest en daarom de strijd wil vergeestelijken.¹⁹

Ondanks Ter Braaks afkeer van eendimensionaal pacifisme, was hij evenmin een militarist te noemen; met even grote overtuiging bestempelde hij de Duitse nationaal-socialisten als 'principiele aanbidders van de Todestrieb'.²⁰ Ter Braak bevond zich in de tweeslachtige positie waarin hij wapens afkeurde, zij het niet uit principe maar uit pragmatisme. Derhalve schipperde hij tussen een Nietzscheaans realisme, een Erasmiaans humanisme en de *bellum justum* van Augustinus.

Gewetenswroeging over het nihilisme dat Ter Braak overnam van Nietzsche lag aan de basis van deze trivalentie. Het pacifisme was tot op zekere hoogte een uiting van de verachte slavenmoraal, een 'lauwheid' van neutraliteit. Het begrip 'neutraliteit' was, vanwege het wegvallen van de christelijke moraliteit, gelijk geworden aan een realistisch-getinte internationale anarchie. Dit leek de andere kant van de nihilistische medaille, waarbij het nihilisme gebruikt werd als argument voor onthouding en eigenbelang. Zo schreef Ter Braak in maart 1940:

In plaats van naar rechts- en plichtsfunderingen voor onze huidige neutrale positie te zoeken, zouden wij [...] moeten erkennen, dat de Nederlandse staat, als staat, zich uit puur opportunistische overwegingen buiten een oorlog houdt en dat de rechtvaardiging hiervan slechts gevolg is van het feit, 'dat God dood' is, om het met Nietzsche te zeggen.²¹

Ter Braak pleitte voor eerlijkheid over de motieven. Een eerste middel zag hij in het onderscheiden van twee termen: 'neutraliteit' en 'oorlogsonthouding'. Zich uit de oorlog houden kon nog; "niet uit onverschilligheid jegens de Europese toekomst, maar uit zeer begrijpelijke en egoïstische afkeer van de ererol, getiteld 'het slagveld der natiën'". Waar de slavenmoraal ligt bij de dogmatische pacifisten, ziet Ter Braak elementen van de herenmoraal bij de rechtvaardige oorlog van Augustinus en Thomas van Aquino, een theorie die door Hugo de Groot werd verfijnd en gesecculariseerd (Coppieters & Fotion, 2002). De *bellum justum* sluit a priori een neutrale houding uit, want – zo merkte ook Ter Braak op – "zij zou betekenen dat men neutraal was tegenover God, hetgeen voor een Christen zo mogelijk nog erger is dan het helpen van de duivel".²²

De neutraliteit maakt ook nog een andere ontwikkeling onmogelijk: een Europese eenmaking. Ter Braak liet geen gelegenheid onbenut om Coudenhove-Kalergi af te schilderen als het

---

¹⁹ Ter Braak, M. (vw, IV: 9-14) 'De militante humanist'. *Het Vaderland*, 28 juni 1926.

²⁰ Ter Braak, M. (vw, IV: 675-679) 'Neutraliteit of oorlogsonthouding'. *Groot Nederland*, 38 (1940), 3, p. onb.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

ergste wat Europa kon overkomen.²³ Door de lauwe neutraliteit zat Europa in een vicieuze cirkel die het onmogelijk maakt om Europa te *scheppen*, want “om het te kunnen scheppen, heeft men nu juist weer het tegendeel nodig van ‘lauwheid’”.

2) Amerika

Menno ter Braak is nooit in Amerika geweest. Dat weerhield hem er geenszins van een overtuigend tegenstander van de Amerikaanse cultuur te zijn. Bij zijn personalia in de letterkundige almanak *Erts* liet hij dit in 1926 in niet mis te verstane termen laten vastleggen: “Is principieel en radicaal anti-amerikanist!” (Gecit. in: Hanssen, 2000). Hij uitte zijn kritiek op de Verenigde Staten vooral in zijn jongere jaren, tussen 1923 en 1933. Ook bij Ter Braak kenmerken de eerder vermelde twee-en-een-halve themata zijn anti-amerikanisme.

Ten eerste zag Ter Braak Amerika als een jong, cultuurloos continent. Europa was de oorsprong van alle tradities en Amerika brak hier mee, in al zijn zelfoverschatting. De Verenigde Staten waren daarmee het ‘bastaardkind van de aloude moeder Europa’, zo schreef Ter Braak in ‘Europa voor de Europeanen!’²⁴, een artikel uit 1925 waarmee hij alludeerde op de uitspraak ‘Amerika voor de Amerikanen’ die president James Monroe (reg.: 1817-1825) iets meer dan honderd jaar eerder had gedaan. Het was tekenend voor de nieuwe verhoudingen in de wereld. Ter Braaks cultuurkritiek concentreerde zich vooral op de film, een van zijn fascinaties (Mooijweer, 1990).²⁵ Voor de Amerikaanse cinema had hij geen goed woord over: het was pure ‘smaakvergiftiging’, die de ‘Yankee-filmfabrikanten’ op de mensenmassa’s afstuurden. Naar aanleiding van een van zulke wangedrochten voltrok zich voor Ter Braak definitief het manicheïsch beeld van alle kwaad: “Gaaf dat zien, deze schijnheiligheid, dit opgepoetste circus met oude joden en moderne Amerikanen, en weet, waar de vijand van alle beschaving te vinden is!”²⁶ De aantrekkingskracht van het jeugdige Amerika moest ‘tot de laatste adem’ bestreden worden, en

---

²³ Ter Braak, M. (vw, V: 190-196) ‘De Europese geest’. *Het Vaderland*, 27 mei 1934. Ook in een lezing voor een afdeling van nota bene de Jongeren Vredes Actie wees Ter Braak op het onmogelijk idealisme van de Oostenrijker: “Men moet uitgaan van het volstreekte evenwicht van macht boven recht: al het andere is sentimentaliteit en draait ons een rad voor de oogen.” (Gecit. in: Hanssen, 2001).

²⁴ Ter Braak, M. (pc: 216-218) ‘Europa voor de Europeanen!’. *Propria Cures*, 21 februari 1925. Zie in dit verband ook een uitspraak van Coudenhove-Kalergi: “Cent ans après l’Amérique, l’Europe doit proclamer sa doctrine de Monroe: « L’Europe aux Européens ! »” (Gecit. in: Chabot, 2005).

²⁵ Zo richtte Ter Braak in 1927 de Nederlandsche Filmliga op, waarvan het manifest (‘Het gaat om de film’) de even legendarische als kernachtige boodschap droeg: “Eens op de honderd keer zien wij: de film. Voor de rest zien wij: bioscoop. De kudde, het commercieele regime, Amerika, Kitsch. Ons geloof in de zuivere, autonome film, de film als kunst en als toekomst, is nutteloos, als wij niet zelf de zaak ter hand nemen. Wij willen dat. Wij willen zien wat er in de werkplaatsen der Fransche, Duitsche en Russische avant-garde geëxperimenteerd en bereikt is. Voor de film willen wij naar ons vermogen werken, kritisch, maar in beginsel opbouwend, instructief, onafhankelijk. Wij richten daarom op de FILMLIGA AMSTERDAM met het doel om in besloten kring te vertoonen, wat men in de bioscopen niet of bij vergissing te zien krijgt.”

²⁶ Ter Braak, M. (pc: 174-175) ‘De tien geboden’. *Propria Cures*, 29 november 1934.

tegenover het Amerikanisme moest men ‘een Europese moraal kunnen stellen, die wortelt in het trots besef van een steeds opnieuw bevruchtend verleden’²⁷. En de tijd drong, want ‘Amerika maakt iedere dag nieuwe Amerikanen.’²⁸

Een volgend thema van anti-amerikanisme bij van Ter Braak was de gehaastheid van het bestaan. Efficiëntie was van middel tot doel geworden, iets wat ook in Europa dreigde wortel te schieten. In een zelfs voor Ter Braak wel zeer pedant artikel uit 1928, ‘Waarom ik ‘Amerika’ afwijs’²⁹, hield hij een pleidooi voor iets wat tegenwoordig ‘onthaasting’ genoemd zou worden en neerkwam op een veredelde lofzang der nutteloosheid (De Vries, 1996; Van Oudvorst, 1991). Volgens Ter Braak was de Europeaan een ‘minnaar van geheimtekens, van improductiviteit’. Dit stond in schril contrast met de op kortstondig genot gerichte Amerikaanse bedrijvigheid, die door Ter Braak spottend werd omschreven als ‘H.M. de Efficiency’. De Europese eigenheid werd in het artikel een afgeleide van de Amerikaanse en, meer nog, een karikatuur van zichzelf:

Het ‘cogito, ergo sum’ moeten wij europees beperken: ik denk nutteloos, derhalve ben ik. Het ‘de mens is de maat van alle dingen’ eveneens; de Europeaan is de maat van alle dingen.

Het derde element van kritiek op Amerika gaat ook bij Menno ter Braak maar voor de helft op. Ter Braak was geen voorstander van een massademocratie. Hij zag de gevaren van de wil der massa’s in; democratisering bleef bij Ter Braak, in de lijn van Nietzsche, altijd gelijk staan aan nivellering³⁰. De Amerikaanse film was de kunstuiting bij uitstek van de nivellerende tendensen (Hanssen, 2000). Een kentering in zijn denken en schrijven kwam evenwel in 1936, het jaar van de oprichting van het ‘Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen’. Ter Braak was mede-initiatiefnemer van deze organisatie die bestond uit onder andere Eddy du Perron (1899-1940) en Jan Romein (1883-1962). Hoe meer aanhang het nationaal-socialisme kreeg, hoe meer ‘Waakzaamheid’ zich ontwikkelde tot een pro-democratisch verbond. Ter Braak bleef zijn scepsis ten opzichte van de democratie uiten, ook in het indringende ‘Het nationaal-socialisme als rancuneleer’ dat in 1937 hij voor het Comité schreef³¹:

Zijn streven naar gelijkheid wordt theoretisch rechtvaardig geacht, ook door degenen, die er geen ogenblik aan zullen denken praktisch voor de verwezenlijking van een gelijkheid, die in hun nadeel zou zijn, iets te doen! Ziedaar de grote paradox ener democratische maatschappij, waarin de rancune niet alleen aanwezig is, maar ook wordt aangemoedigd als mensenrecht!

---

²⁷ Ter Braak, M. (pc: 216-218) ‘Europa voor de Europeanen!’. *Propria Cures*, 21 februari 1925.

²⁸ Ter Braak, M. (vw, I: 270-272) ‘De haat des positieven en des negatieven’. *De Vrije Bladen*, 4 (1927), 8/9 (augustus-september), p. 230-233.

²⁹ Ter Braak, M. (vw, I: 255-264) ‘Waarom ik ‘Amerika’ afwijs’. *De Vrije Bladen*, 5 (1928) 3 (maart), p. 72-83.

³⁰ Ter Braak, M. (vw, III: 631-664) (1939) *De nieuwe elite*. Den Haag, H.P. Leopold, 36 p.

³¹ Ter Braak, M. (vw, III: 571-594) (1937) *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*. Assen, Van Gorcum, 21 p.

De conclusie die Ter Braak in hetzelfde artikel uit deze voldongen feiten trekt is er echter geen van defaitistisch pessimisme, integendeel:

Laten wij haar [de democratie] niet vereenzelvigen met parlementarisme of andere ondergeschikte functies, maar laten wij geestdriftig democraten zijn, juist door de democratie als stelsel geen critiek te sparen! Want buiten de democratie bestaat in Europa alleen nog de reactie, de met ressentiment geladen hunkering naar het verleden; in de democratie daarentegen heeft het ressentiment minstens de vrijheid om zichzelf te diagnosticeren en daardoor te styleren; een van de onschatbare voordelen der democratie is haar gebrek aan misleidende decors en romantisch bengals vuur, de quasi-atmosfeer van het nationaal-socialisme.

Waar Ter Braak in zijn vroege jaren geen kans onbenut liet om zijn gal te spuwen over de perverse effecten van de democratie, was het hem in 1936 duidelijk geworden dat er een grotere vijand was dan de nivellering: het nationaal-socialisme (Lehning, 1979 ; Mooijweer, 1990). En hoewel het nationaal-socialisme in feite de verwording van de democratie is, moest de oplossing toch in de dezelfde democratie worden gevonden (Rovers, 1995; Hanssen, 2001). Maar zoals een ‘geestdriftig democraat’ betaamt, gaf Ter Braak nog steeds kritiek op de invulling van democratie. Met name de ‘paradoxale’ elementen moesten het ontgelden, zoals bij het principe van de machtsstructuur (Goudsblom, 1978): “Het conflict in de democratie is, dat zij slecht door een hiërarchische orde bestaan kan, maar geen absolute hiërarchische orde kan erkennen.”³²

In een bespreking van Thomas Manns *Vom Zukünftigen Sieg der Demokratie* maakte Ter Braak zijn ommekeer in democratisch denken volledig. Hij wees ook met gepaste zelfkritiek op zijn vroegere anti-amerikanistische afkeuring van de democratie; het fascisme was nu een grotere vijand. Op zoek naar bondgenoten tegen deze donkere wolk, leek Amerika niet langer een bron van louter vervlakking – of toch de minste van twee kwaden:

[H]et is niet zozeer Thomas Mann, die veranderd is [...], als wel de positie der democratie; en het is evenmin de toestand in Amerika, die zich zo essentieel gewijzigd heeft, als wel de verhouding Amerika-Europa. [...] De democratie is, na lange tijd een begrip voor bourgeois satisfaits te zijn geweest, weer in een stadium van ‘noodweer’ gekomen; en dientengevolge is de eens zo gesmade Amerikaanse democratie (hoe hebben wij haar niet verfoeid in onze jonge jaren) weer een mogelijkheid geworden, die althans dit éne betekent: anti-fascisme. Wat zij nog meer betekent (lynchpartijen, het op zonderlinge wijze ‘uitstomen’ van gevangenen, etc.) is daardoor voorlopig op de achtergrond geraakt; en naar ik meen terecht, wanneer het gaat om de democratische idee.³³

---

³² Ter Braak, M. (vw, III: 631-664) (1939) *De nieuwe elite*. Den Haag, H.P. Leopold, 36 p.

³³ Ter Braak, M. (vw, IV: 413-418) ‘Lof der democratie’. *Het Vaderland*, 6 september 1938.

3) Massa en elite

Net zoals bij de meerderheid der Europese intellectuelen³⁴ vond de initiële angst – en blijvende scepsis – ten aanzien van democratie zijn oorsprong in de intrinsieke vrees voor de massa's. De opkomst van 'de Grote Gelijkheid'³⁵ overspoelde Europa en zette de intellectuelen buitenspel. Toch geloofde Ter Braak als geen ander in de macht van het woord; net als in zijn jeugd jaren moest het *verbum* het *ferrum* overstijgen (Goudsblom, 1978). Met afgrijzen keek Ter Braak dan ook toe hoe de gemassificeerde variant van 'het woord' opgang vond. Het waren 'phrasen': toespraken voor uitzinnige menigten, opruiende titels in politiek-geïnspireerde kranten, en onderbuikgevoelens die voorheen het levenslicht zagen op veel bescheidener en onschuldiger niveau. Deze frasen waren inherent aan de ressentimentinstincten van de 'kuddes'³⁶. Om die reden was het ook onzinnig om ze te bestrijden met de eenvoudige contra-frase. Zo heeft Ter Braak slechts een keer in een massabetoging meegelopen, in 1935; het was direct zijn laatste (Hanssen, 2001). Hij moest zijn pen gebruiken, en de taak van de intellectuelen was "dat zij ieder ogenblik paraat zijn om vervalsingen te ontmaskeren en bulderende phrasen in 'gewone' woorden te herhalen."³⁷

Politici waren in Ter Braaks ogen niet meer dan eendagsvliegen. Bijna zonder uitzondering deden zij zich te goed aan populisme en goedkoop electoraal succes. Zoals Nietzsche (1886) louter onpolitieke mannen zag als Europese beïnvloeders, zo erkende Ter Braak politici enkel omwille van hun aanwezigheid; op meer krediet hoefden ze niet te rekenen.³⁸ Als nadenkend tegengewicht voor de politieke waan van de dag, zag Ter Braak een rol weggelegd voor de op de achtergrond rakende intellectuelen, wier 'schijnrijk van de negentiende eeuw' al tot het verleden behoorde.³⁹ Met zijn geschriften, die in hun tijd alles behalve bestsellers waren, heeft Ter Braak ook een zeer specifiek doelpubliek voor ogen: de intellectueel (Goudsblom, 1978; Lehning, 1979). Treffend voor de minachting van politici is de opmerking van Eddy Du Perron in een brief aan Menno Ter Braak over *De opstand der horden* van José Ortega y Gasset: "Politiek gesproken zou het voor ons intusschen een hemel op aarde zijn als Ortega baas in Holland werd inplaats van

---

³⁴ De keuze voor het woord 'intellectueel' is wellicht controversieel, maar komt overeen met het gebruik van Ter Braak zelf. De naam '*Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen*' zegt wat dat betreft voldoende.

³⁵ Ter Braak, M. (vw, III: 193-378) (1946[1937]) *Van oude en nieuwe Christenen*. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 263 p.

³⁶ Ter Braak, M. (vw, III: 571-594) (1937) *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*. Assen, Van Gorcum, 21 p.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ter Braak, M. (em: 70-74) 'Bespreking van 'Nietzsche, de goede Europeaan' van Mr. H.L.A. Visser'. *De NRC*, 30 april 1933. In dit artikel verwijst Ter Braak naar Nietzsches lijst van 'grote Europese mannen' (Napoleon, Goethe, Beethoven, Stendhal, Heine, Schopenhauer en Wagner), al vermeldt Ter Braak laatstgenoemde componist om begrijpelijke redenen niet. En dat ondanks bemerking van Nietzsche over Wagners aanwezigheid, dat "man sich nicht durch seine eignen Missverständnisse verführen lassen darf".

³⁹ Ter Braak, M. (vw, III: 193-378) (1946[1937]) *Van oude en nieuwe Christenen*. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 263 p.

Colijn of Mussert.”⁴⁰ Voor een definitie van deze nieuwe politici leende Ter Braak een oxymoron van Hermann Rauschning (1938), een ‘bekeerde’ nationaal-socialist die vooral bekend werd door zijn *Die Revolution des Nihilismus*. De propaganda uitkramende leiders met gebalde vuisten en uitgestoken rechterarmen waren de ‘Massenelite’⁴¹; horden die het omwille van hun lompe zelfoverschatting hadden geschopt tot de top van de massa.

Hiermee had de ‘Massenelite’ zich de hiërarchische superioriteit van de intellectuelen overgenomen. Dit schaadde de positie van de ‘Ter Braaks’, want “de intellectueel, zoals wij hem kennen, heeft alleen ‘zin’ wanneer hij zich beroepen kan op een hiërarchie, krachtens welke hij het recht heeft zich boven de ‘massa’ te verheffen.”⁴² De positie van de intellectueel was tanende, en had dat ten dele aan zichzelf te wijten. Ter Braak, gekenmerkt door zijn denken in paradoxen, had een op het eerste zicht tegenstrijdige visie op de rol van de intellectueel: hij moest nutteloos kunnen zijn – zie zijn anti-americanisme – en tegelijkertijd geëngageerd en niet wereldvreemd (Rovers, 1995). Tegen beide voorwaarden hadden zijn tijdgenoten gezondigd. Enerzijds waren er diegenen die heulden met de op efficiëntie gerichte ‘Massenelite’, iets wat Julien Benda (1927) in zijn *La trahison des clercs* al aan de kaak had gesteld. Anderzijds waren de contemporaine intellectuelen zich meer en meer gaan opsluiten in de immer op de loer liggende ivoren toren. De intellectueel moest zich, bij wijze van primair levensinstinct, mengen in het publiek debat met gedurfde uitspraken. Dit was Ter Braaks meest fundamentele kritiek op Johan Huizinga. In een artikel uit 1930 met de alleszeggende titel ‘Huizinga voor den afgrond’⁴³ – een bespreking van *Cultuurhistorische Verkenningen* van zijn oudoom-historicus – haalde Ter Braak uit naar diens conformisme: “Deze voorzichtigheid, dit dekking-zoeken achter veilige waarborgen, is bij hem niet nieuw; zonder die eigenschappen zou Huizinga geen Huizinga zijn.” Soortgelijk commentaar had Ter Braak voor Ortega y Gasset, die onvoldoende partij koos in de Spaanse burgeroorlog (Ruiter & Smulders, 1996; Van Oudvorst, 1980). Jacques de Kadt (1933) deelde de mening van Ter Braak op dit punt. Hij haalde dichtregels van Jan Greshoff aan over de Nederlandse intellectueel: “Ze blaffen wel, maar bijten zonder tanden; En met een blaadje lof zijn ze tevreden.” Deze vergelijking ging niet op voor Ter Braak, al durfde deze ook niet dóór te bijten, aldus De Kadt, “[w]ant doorbijten betekent zichzelf voorgoed buiten de coterie der luxe-intellectuelen plaatsen.”

---

⁴⁰ Ter Braak, M. & Du Perron, E. (bw, II: 247-260). Brief van DP aan TB, 28 november 1933; brief van TB aan DP, 1 december 1933; brief van DP aan TB, 3 december 1933. In de briefwisseling werden verschillende intellectuelen beoordeeld op hun ‘Calenderhaft’. Ortega y Gasset kreeg, na enig overleg, een 6 voor ‘talent’, een 7 voor ‘intelligentie’, een 5- voor ‘ziel’ en een 7 voor ‘ideeën’. Nietzsche behaalde op alles een 10 op 10.

⁴¹ Ter Braak, M. (vw, III: 631-664) (1939) *De nieuwe elite*. Den Haag, H.P. Leopold, 36 p.

⁴² Ter Braak, M. (vw, III: 193-378) (1946[1937]) *Van oude en nieuwe Christenen*. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 263 p.

⁴³ Ter Braak, M. (vw, I: 332-247) ‘Huizinga voor den afgrond’. *De Stem*, 10 (1930) 2, p. 822-839.

Ter Braak herkende de wereldvreemdheid van zijn collega's, voornamelijk de wetenschappelijke vakspecialisten, ook in de discussie over Europa en zijn mogelijke eenmaking. Hij volgde de Europese discussie nauwgezet, en moest tot zijn spijt constateren dat deze volledig los stond van enige dagelijkse realiteit. In het hoofdstuk 'Het klooster der intellectuelen' uit *Van oude en nieuwe christenen* liet Ter Braak zich uit over de struisvogelreacties van de Europese *clerics*:

Men beseft voor het front der 'massa' afschuwelijk duidelijk, in welk fictiemuseum de intellectuelen hebben geleefd, en hoe deze ganse cultuur van arabesken, die wij 'de europese cultuur' noemen, met het gros der inboorlingen van Europa niet veel meer te maken heeft dan met de negers, die de brandewijn, en de Japanners, die de bolhoeden van onze beschaving hebben overgenomen.⁴⁴

Coudenhove-Calergi ('een idealistische salonheld'⁴⁵) hoorde voor Ter Braak ook bij de aristocratische kloostergangers (Hanssen, 2001). In een scherp artikel over het congres van het *Comité Français de Coöperation Européenne*, waar onder andere Johan Huizinga, Georges Duhamel, Julien Benda, Graaf Hermann Keyserling en Paul Valéry aanwezig waren, uitte Ter Braak zijn kritiek op de academische steriliteit en wereldvreemdheid van de congresdeelnemers: "Zo zweeft de idee Europa tussen nationale welwillendheid en kosmopolitische vaagheid rond; en daaruit kan men opmaken, dat men onder intellectuelen is."⁴⁶

Ter Braak was een voorstander van een hiërarchische orde, aangevoerd door intellectuelen. Ook op Europees vlak geloofde hij in deze formule. Inherent aan deze positie is echter de verantwoordelijkheid die hiermee gepaard gaat; een tegengewicht bieden aan de politieke waan van de dag der massa's (Goudsblom, 1978). Filosofisch-wetenschappelijke uiteenzettingen waren in de ogen van Ter Braak niet langer een volwaardige tegenhanger van de *Massenelite*. Het 'leger der bibliotheek- en laboratoriummaniakken'⁴⁷ paste zich uit arrogantie niet aan de veranderende omstandigheden aan, en negeerde daarmee de verantwoordelijkheid die het aan zijn positie als intellectueel ontleent (Hanssen, 1996; Ruiter & Smulders, 1996). Daarom, aldus Ter Braak, moest 'de komende, wordende elite in Europa opportunistisch zijn, of zij zal geen elite zijn'⁴⁸.

4) Beschaving

Het begrip 'opportunistische elite' stond bij Ter Braak impliciet als antoniem van de defaitistische cultuurpessimisten. Zelfs al stond de beschaving op het punt van instorten, dan nog was deze

---

⁴⁴ Ter Braak, M. (vw, III: 193-378) (1946[1937]) *Van oude en nieuwe Christenen*. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 263 p.

⁴⁵ Ter Braak, M. (vw, V: 190-196) 'De Europese geest'. *Het Vaderland*, 27 mei 1934.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ter Braak, M. (vw, III: 3-190) (1986[1934]) *Politicus zonder partij*. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 181 p.

⁴⁸ Ter Braak, M. (vw, III: 631-664) (1939) *De nieuwe elite*. Den Haag, H.P. Leopold, 36 p.

niet onvermijdelijk. Hier was, in de ogen van Ter Braak, een rol weggelegd voor de intellectueel, de cultuurschepper. Cultuur is mensenwerk, “geen natuurverschijnsel, en is slechts in zoverre onafwendbaar, als wij zelf zwak staan”⁴⁹. De titel van een bespreking van *In de schaduwen van morgen* door Ter Braak draagt de veelzeggende titel ‘Verdediging der cultuur’. Hierin is Ter Braak relatief positief over Huizinga, en dan met name over diens positie van cultuurmens. Vooral aan Huizinga’s zinsnede “Willen wij cultuur behouden, dan moeten wij voortgaan met cultuur te scheppen” hechtte Ter Braak veel belang:

Mogen wij uit deze zin afleiden, dat de eigenlijke waarde van de cultuur toch in de eerste plaats, ook voor Huizinga, bestaat in een proces, waarin vergaan en geboren worden elkaar voortdurend aanvullen en afwisselen, dat, m.a.w. cultuur een begrip is, dat voortdurend vloeiend moet blijven en even weinig gehoorzaamt aan gecompliceerde definities als de mens zelf?⁵⁰

Hoewel Ter Braak het niet zeker wist, gaf hij Huizinga het voordeel van de twijfel. De historicus had getuigd de ‘menselijke waardigheid’ hoog in het vaandel te dragen, iets waar Ter Braak zeer gevoelig voor was. De ‘honnête homme’, een leenterm van de Franse staatsman Mirabeau (1749-1791), was zijn invulling van Nietzsches ‘goede Europeaan’⁵¹. Deze was vrijwel volledig gelijk aan zijn beschrijving van de intellectueel, zoals ook blijkt uit een dagboekantekening uit 1933. Hierin maakte Ter Braak – gefascineerd door het belang van hiërarchie en niet vreemd van vlaggen megalomanie – een piramide-opstelling van de maatschappij (Hanssen, 2001). Van hoog naar laag zag de rangorde er als volgt uit: “1) Blauw bloed / Calenders (‘adel’); 2) Vuurrood bloed / Honnête homme (de ‘intellectueelen’); 3) Rood bloed / Humoristen (de ‘fatsoenlijken’); 4) Rose bloed / On-humoristen (de ‘massa’)”.

Ter Braak merkte terecht op dat Nietzsche zichzelf projecteerde in de goede Europeaan.⁵² Dat kon echter met even veel zekerheid over Ter Braak en zijn ‘honnête homme’ gesteld worden (Van Oudvorst, 1991). Ter Braaks levensideaal van menselijke eerlijkheid is gericht tegen het conformisme van zowel de massa’s als ‘het leger der bibliotheek- en laboratoriummaniakken’. De ‘honnête homme’ is een te creëren mens, ‘zonder de arrogantie van de geestelijke hiërarchie, gewapend met de humor tegen de bluf der specialisten’⁵³. Een kernachtiger autobiografische beschrijving van Menno Ter Braak zal men zelfs van de grootste Brakiaan niet snel tegenkomen.

---

⁴⁹ Ter Braak, M. (vw, I: 255-264) ‘Waarom ik ‘Amerika’ afwijs’. *De Vrije Bladen*, 5 (1928) 3 (maart), p. 72-83.

⁵⁰ Ter Braak, M. (vw, V: 625-631) ‘Verdediging der cultuur’. *Het Vaderland*, 27 oktober 1935.

⁵¹ Ter Braak, M. (vw, IV: 311-316) ‘Friedrich Nietzsche, 1844-1934’ [bewuste aanpassing, DvdM]. *Het Vaderland*, 18 oktober 1934.

⁵² Ter Braak, M. (em: 70-74) ‘Bespreking van ‘Nietzsche, de goede Europeaan’ van Mr. H.L.A. Visser’. *De NRC*, 30 april 1933.

⁵³ Ter Braak, M. (vw, III: 193-378) (1946[1937]) *Van oude en nieuwe Christenen*. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 263 p.

Een kenmerkende opmerking die Ter Braak maakte ten aanzien van de goede Europeaan was dat Nietzsche deze slechts zag ‘als doorgangsstadium, niet als boeddhistisch eindstadium’⁵⁴. Dit gold niet alleen voor de ideale invulling van het menselijk bestaan, maar ook voor de beschavingen in de wereld. Een voor Ter Braak levensbelangrijk boek was *Der Untergang des Abendlandes* van een andere Nietzscheaan, Oswald Spengler. Ter Braak las het in 1927 (Hanssen, 2000), maar was daarvoor al gefascineerd door de historische morfologie van Spengler⁵⁵. *Untergang* is vermoedelijk het boek dat Ter Braak in zijn oeuvre het meest heeft aangehaald. En hoewel hij het zeker niet altijd eens was met Spengler, heeft het hem blijvend beïnvloed. Ter Braak herkende in Spengler de polemische denker die heilige huisjes omverwierp. Spenglers werken waren, zo schreef Ter Braak in een *In Memoriam*, ‘een voortreffelijk purgeermiddel voor degenen, die aan traditionele obstipatie lijden’⁵⁶. Dit was een directe terechtwijzing van Huizinga’s recensie van *Der Untergang des Abendlandes*, waar zijn achterneef zich beriep op conventies in plaats van op inhoudelijke discussie: “tegenover Spenglers mythologie [stelt Huizinga] een andere, die er niet minder mythologisch om is, omdat zij nu toevallig op de middelbare scholen onderwezen wordt.”⁵⁷

De grootste verdienste van Spengler – en hier waren zowel Huizinga⁵⁸ als Ter Braak⁵⁹ het over eens – was zijn rigoureuze breuk met het gangbare lineaire vooruitgangsgeloof. Dat de Duitser nu de ‘parodie van zijn eigen theorieën’⁶⁰ in zijn geboorteland had moeten zien voltrekken, kon ook niet als zijn verantwoordelijkheid beschouwd worden. Tegenover Spenglers vaste schema van opkomst en verval (“hij wil de geschiedenis de wet voorschrijven”⁶¹) stelde Ter Braak daarentegen wel een meer vitalistische theorie. Deze ging, net als bij Spengler, uit van cyclische bewegingen van culturen. De literatuursocioloog Van Oudvorst (1991) beschreef Ter Braaks beschavingsopvatting als ‘palingenese’; een term van Schopenhauer die staat voor de polariteit van leven en dood.

Waar Spengler de nadruk legde op de onontkoombaarheid van de winter van een oude beschaving en van de lente van een nieuwe cultuur – een morfologisch proces waar de mens slechts toeschouwer was – was Ter Braak minder defaitistisch. De mens moest niet lijdzaam de grillen

---

⁵⁴ Ter Braak, M. (em: 70-74) ‘Bespreking van ‘Nietzsche, de goede Europeaan’ van Mr. H.L.A. Visser’. *De NRC*, 30 april 1933.

⁵⁵ Ter illustratie: in een negatieve bespreking een toneelstuk dat Spenglers morfologie als hoofdthema had, sluit Ter Braak af met: “Zo was de ondergang van dit stuk zekerder dan die van het *Avondland*.”. Zie: Ter Braak, M. (pc: 377-381) ‘Improvisaties in Juni – Max Mohr’. *Propria Cures*, 13 maart 1926.

⁵⁶ Ter Braak, M. (vw, IV: 367-371) “Bij Spengler’s dood”. *Het Vaderland*, 9 mei 1936.

⁵⁷ Ter Braak, M. (vw, I: 332-247) ‘Huizinga voor den afgrond’. *De Stem*, 10 (1930) 2, p. 822-839.

⁵⁸ Huizinga, J. (vw, IV: 441-496) ‘Twee worstelaars met den engel’. *De Gids*, 85 (1921), 2, p. 454-487. Bespreking van Spengler (1980 [1918, 1922]) en Wells (1919).

⁵⁹ Ter Braak, M. (vw, IV: 367-371) ‘Bij Spengler’s dood’. *Het Vaderland*, 9 mei 1936.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Ter Braak, M. (vw, IV: 566-567) ‘Oswald Spengler spreekt’. *Het Vaderland*, 7 maart 1935.

der natuur ondergaan, maar was zelf een dynamiek in de ontwikkeling. Hier lag de uiteindelijke rol van de opportunistische en verantwoordelijke intellectueel, van de ‘honnête homme’. Daarom reageerde Ter Braak zo giftig op de conformistische zelfgenoegzaamheid van ‘de Huizinga’s’, die de bestaande cultuur ‘hamsterden’ als was het bewaren van de bestaande cultuur een doel op zichzelf (Hanssen, 2001). Huizinga was een ‘voorwaardelijk polemist’⁶², Ter Braak leefde bij de gratie van polemiëk. Die polemische instelling was nodig om het onverzoebare te verzoenen, juist in een tijd van onwetendheid en onbegrip.

De Ortega y Gasset van *De opstand der horden* was in Ter Braaks ogen even zeer een polemist. Hij was een flamboyante figuur in publieke optredens, iets wat voor Ter Braak ook relevant was. Ortega was een acteur, Spengler een pedagoog (Ter Braak, 1936).⁶³ De opvatting van de Spaanse filosoof – volgens Ter Braak: “de ‘hordenmens’ is de ‘ontkenning’ van de beschaving⁶⁴” – toonde Ter Braak in hoeverre ook Ortega tot de gevestigde orde der intellectuelen behoorde. “[H]oe kan men weten, of een bepaalde categorie mensen gladweg de ontkenning van de is, als men niet vooraf heeft vastgelegd, wat de beschaving zelf is?”⁶⁵, vraagt Ter Braak zich terecht af. In een artikel uit 1939, een bespreking van Norbert Elias’ *Über den Prozess der Zivilisation*, vallen de puzzelstukken – beschaving, hiërarchie, ‘honnête homme’, dynamiek – van Ter Braaks beschavingsbeeld eindelijk op hun plaats:

het begrip ‘civilisation’ [werd] geboren als de voortzetting van het ideaal der Franse hof-élite: de ‘honnête homme’. Het was, naar het schijnt, Mirabeau, die het voor het eerst in zijn geschriften gebruikte als een begrip, dat zich aftekende tegen barbarij enerzijds, en decadentie anderzijds. ‘Civilisation’ is dus oorspronkelijk een dynamisch begrip!⁶⁶

5) Europa

Menno Ter Braak geloofde, net als zijn leermeester Nietzsche, in de eenmaking van Europa.⁶⁷ Deze gedachte had echter niets met de paneuropese idealen te maken, want “men moet in Nietzsche geen voorganger van Coudenhove-Kalergi zoeken”⁶⁸. Ter Braak kon zich het meest vinden in de Europese superstaat van Ortega y Gasset, eveneens een Nietzscheaan (Van Oudvorst, 1980). Ook Ortega verzette zich tegen de idealistische fantasten, en wilde evenmin van Europa

---

⁶² Ter Braak, M. (vw, V: 625-631) ‘Verdediging der cultuur’. *Het Vaderland*, 27 oktober 1935.

⁶³ Ter Braak heeft de twee canonieke figuren zien spreken. Beiden waren te gast aan de Universiteit Leiden, op uitnodiging van Johan Huizinga. Spengler kwam in maart 1935; Ortega in mei 1936.

⁶⁴ Ter Braak, M. (vw, V: 557-563) ‘Spaans kosmopolitisme’. *Het Vaderland*, 14 juli 1935.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ter Braak, M. (vw VII: 351-356) ‘Het woord beschaving’. *Het Vaderland*, 27 augustus 1939.

⁶⁷ Ter Braak, M. (vw, V: 85-91) ‘Franse en Duitse Cultuur’. *Het Vaderland*, 28 januari 1934.

⁶⁸ Ter Braak, M. (em: 70-74) ‘Bespreking van ‘Nietzsche, de goede Europeaan’ van Mr. H.L.A. Visser’. *De NRC*, 30 april 1933.

een eenvormige massa maken; het was juist tegen dat proces van grootschalige homogenisering waar de Spaanse filosoof zijn Europa-idee tegenover stelde.⁶⁹ Ter Braak achtte de europeanisering als een mooi en pragmatisch – dit was ook direct de *conditio sine qua non* – alternatief om de dynamiek van culturen op gang te houden. Hier komen de visies van Ter Braak en Ortega y Gasset vrijwel volledig overeen. Als een Benedict Anderson (1983) *avant la lettre* bepleitten beide auteurs de relatieve en constructieve aard van de natiestaat, iets wat op het hoogtepunt van het nationalisme maar weinig gehoor vond (Hobsbawm, 1990). Maar, zo beweerden de twee cultuurcritici, het nationalisme had geen kans van slagen. Volgens Ortega waren het ‘doodlopende stegen’. Ter Braak legde er de nadruk op dat ‘de federatie-gedachte niet een wilde utopie, maar de *eigenlijke legitieme Europese idee* is, terwijl het nationalisme in Europa geen idee heeft, want uit reactie op het universalisme geboren’.⁷⁰ En waar Ortega (1930) opmerkte dat viervijfde van de menselijke waarden Europees was, stelde Ter Braak daar de volgende uitlating over de Europese literatuur tegenover:

Es gibt höchstens noch nationale *Akzente*, die in gewissen Fällen von grosser Bedeutung sein können, niemals aber über den Wert des eigentlich Literarischen entscheiden. Wie töricht es auch sein mag, das nationale Moment vollkommen auszuschalten und die europäische Literatur als eine Art ‘Esperantokollektiv’ zu betrachten: Tausendmal törichter ist es jedenfalls, das Nationale als Selbstzweck figurieren zu lassen. Ich behaupte das in aller Ruhe, und keineswegs als ‘Utopist’. Das ‘gute Europäertum’ hat mit Utopismus nichts zu tun; wir *fühlen* europäisch, weil wir Europäer *geworden* sind.⁷¹ [cursiveringen van Menno ter Braak]

Hoe mooi en terecht Ter Braaks opmerking ook was, verder dan het abstracte reikt zijn beschrijving van de Europese waarden niet. Ter Braak was zich bewust van dit probleem:

Dat er zoiets als een Europese geestgesteldheid bestaat valt niet te ontkennen; maar de moeilijkheden beginnen pas, als men zich er rekenschap van gaat geven, welke concreta nu precies tot die ‘geest’ behoren, welke symptomen van het cultuurleven daarbij moeten worden thuisgebracht.⁷²

Ter Braak zat, met name na de machtsovername van Hitler, vervat in een nihilistische verdediging van de Europese cultuur (Van Oudvorst, 1980). Tot op zekere hoogte was het voor Ter Braak ook juist het individualistische – dat daarom niet egocentrisch moest zijn – dat stond voor

---

⁶⁹ Ter Braak, M. (vw, IV: 392-397) ‘Ortega als Erasmus’. *Het Vaderland*, 25 september 1937.

⁷⁰ Ter Braak, M. (vw, VII: 546-551) ‘De legitieme idee’. *Het Vaderland*, 21 april 1940.

⁷¹ Ter Braak, M. (em: 146-151) ‘De controverse in Das neue Tagebuch’. *Das neue Tagebuch*, 29 december 1934.

⁷² Ter Braak, M. (vw, V: 190-196) ‘De Europese geest’. *Het Vaderland*, 27 mei 1934. Zie ook: “Wanneer ergens gesproken wordt over ‘de Europese cultuur’, die verdedigd moet worden of ten ondergang is gedoemd, dan vraag ik mij steeds weer af, waar de spreker het eigenlijk over heeft.” Ter Braak, M. (vw, III: 193-378) (1946[1937]) *Van oude en nieuwe Christenen*. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 263 p.

het eigene van de Europese cultuur. Aangezien dit een zuivere *contradictio in terminis* was, had ook Ter Braak moeite met zijn eigen paradoxale logica. In een voorbeeld om de illusie van beschaving in de Europese cultuur aan te tonen, schetste hij een doorsnee dame met wie hij geregeld in de tram zit: “Ik vraag: is deze dame de Europese cultuur, of is zij het niet? Mij dunkt, zij is het, want zij is niet de Chinese cultuur. Mij dunkt, zij is het *niet*, want haar menselijke waardigheid [...] heeft met haar snobisme niets te maken.”⁷³

De goede Europeaan, of ‘honnête homme’, is zowel bij Nietzsche als bij Ter Braak zo autobiografisch, dat de termen blijven steken op het niveau van het individu. Ter Braak wist dit, en was zich bewust van de nihilistische onontkoombaarheid van zijn Europese gedachte; hij kon geen waarden opleggen of zaken doen gebeuren, hij kan ze enkel laten gebeuren en laten veranderen. De dynamiek die de intellectueel tot zijn verantwoordelijkheid had, was beperkt tot woorden. Er waren wel twee elementen van belang voor de ontwikkeling van Europa in de nabije toekomst. De eerste voorwaarde is het incorporeren van Duitsland: “Wanneer het gelukt Duitsland te ‘Europeaniseren’, zijn de Verenigde Staten van (West) Europa geen utopie meer.”⁷⁴ Hoewel het nog altijd onduidelijk was waar Europa concreet voor staat, was het al wel gepromoveerd tot een werkwoord. Ten tweede riep Ter Braak op ‘degenen, die zich ‘goede Europeanen’ voelen, daarvoor openlijk uitkomen’. In de hoop dat een selecte verzameling van intellectuele en realistische krachten – een methode die Ter Braak zijn hele leven had gebruikt⁷⁵ – de Europese dynamiek zou verderzetten, riep hij hen op zich te verenigen:

Het Europeanisme is geen verraad, het is een consequentie zelfs van het nationalisme, de vervulling er van; het is een dwingende plicht, in deze tijd Europees te denken, zich rekenschap te geven van de Europese mentaliteit, die bezig is zich te vormen, alle remmingen ten spijt.⁷⁶

---

⁷³ Ter Braak, M. (vw, III: 193-378) (1946[1937]) *Van oude en nieuwe Christenen*. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 263 p.

⁷⁴ Ter Braak, M. (vw IV: 853-886) (1945) *Journal*. Amsterdam, De Bezige Bij, 53 p.

⁷⁵ Denk bijvoorbeeld aan de redactie van *Propria Cures*, het bestuur van de Filmliga en het Comité van Waakzaamheid.

⁷⁶ Ter Braak, M. (vw, V: 190-196) ‘De Europese geest’. *Het Vaderland*, 27 mei 1934.

Conclusie

Het intellectuele debat over de toekomst van de menselijke beschaving in het interbellum was een debat over de intellectueel zelf. Zijn rol leek uitgespeeld in een tijd van massificatie, mechanisering en nivellering. Wilde de intellectueel zijn bevoorrechte positie van de negentiende eeuw in stand houden, dan moest hij iets doen. Europa was, in de lijn van het lichtende voorbeeld van Nietzsche, een zeer geschikte weg; een legitieme idee, aldus Menno ter Braak.

Ontstaan vanuit een gevoel van onbehagen, was de Europese gedachte een tegenreactie. Dat maakte van Europa een viervoudig manicheïsme. De Europese waarden stonden haaks op de Amerikaanse efficiëntie. Ze waren ook gekant tegen het door nationalisme geïnspireerde militarisme; Benda's apostelen voor Europa waren een bewuste poging op te treden als *Ersatzreligion*. Ten derde ontstond de Europese waardenset in reactie op de nivellering van Europa. De opstand der horden bedreigde de positie van de intellectueel; de reddingsboei was de vereniging van intellectuelen op Europees niveau. Ten slotte was het Europa van het interbellum bedoeld als een dynamiek tegen de beschavingscrisis. De ondergang van het Avondland was onvermijdelijk; het was nu de kunst van de cultuurschepper om de Europese cultuur nieuw leven in te blazen. Dat alles zorgde ervoor dat de discussie over Europa een elitediscussie was.

De Europese waarden stonden centraal in het debat omdat ze onder dezelfde noemer vielen als de idealen van de intellectueel. De 'opportunistische elite' zette Europa af tegen de 'hel', tegen de 'ander'. Een duidelijke omschrijving van wat de Europese waarden wél waren, vindt men niet. Als zodanig was de Europese discussie van het interbellum een discussie over de afgeleide identiteit. De eenheid was gevoelsmatig en werd slechts beschreven in vage termen.

Bij Menno ter Braak was dat niet anders. Zijn drogargument "wir *fühlen* europäisch, weil wir Europäer *geworden* sind" zegt in dat verband voldoende. Zijn publicaties laten de ontwikkeling van het Europese denken zien. Vooral de perceptie van de deugden van de democratie toont deze interessante *Werdegang*. De afkeer van Amerika was groot zolang er geen andere dreiging – zoals het fascisme – was. Dit tekent nogmaals de afgeleide eigenschap van de Europese waarden; ze stonden immers in verhouding tot een bedreiging, meer bepaald een bedreiging van de Europese intellectueel.

Het zou interessant zijn om een discoursvergelijking met de huidige Europese identiteitscrisis te maken. De Europese eigenheid lijkt immers in een constante relatie met een antipode te staan: tot 1989 met het communisme, sinds 11 september 2001 met de islam. De behoefte aan een tegenstander toont de relatieve zwakte van Europa als waardengeladen gemeenschap.

Bibliografie

- Anderson, B. (1983) *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen, Verso, 160 p.
- Barney, R.K. (1992) 'This great symbol'. *Olympic Review*, 301, p. 627-631. Zie ook: <http://www.la84foundation.org/OlympicInformationCenter/OlympicReview/1992/ore301/ORE301p.pdf>. Geraadpleegd op 19 augustus 2008.
- Benda, J. (1977 [1927]) *La trahison des clercs*. Parijs, Grasset, 411 p.
- Benda, J. (1992 [1933]) "Discours à la nation européenne". In: Dumoulin, M. & Stelandre, Y. (red.) *L'idée Européenne dans l'entre-deux-guerres*. Louvain-la-Neuve, Academia, p.151-155.
- Bolkestein, F. (2000) "Afscheid van Ter Braak. Démasqué van een intellectueel". *Hollands Maandblad*, 42, 637, p. 25-29.
- Boterman, F. (1992) *Oswald Spengler en der Untergang des Abendlandes: cultuurpessimist en politiek activist*. Assen, Van Gorcum, 402 p.
- Bouman, P.J. (1953) *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk*. Assen, Van Gorcum, 453 p.
- Bruyning, L.F. (1989) 'De Europese gedachte; gebruik en misbruik van een idee'. In: Camp-huis, W.A.F. & Wildeboer-Schut, C.G.J. *Europese gewaarwording in historische perspectief; factoren van integratie en desintegratie*. Zaltbommel, Europese Bibliotheek, p.10-22.
- Bugge, P. (1993) 'Europa 1914-1945: the nation supreme'. In: Wilson, K. & Van der Dussen, J. (red.) *What is Europa. Book 1: The history of the idea of Europe*. Londen, Routledge, p. 83-151.
- Caljé, P.A.J. & Den Hollander, J.C. (1992) 'Aspecten van de twintigste-eeuwse cultuurgeschiedenis'. In: Bosch, J.C. & Wessels, L.H.M. (red.) *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1919-1989*. Nijmegen, Sun, p. 99-161.
- Chabot, J-L. (2005) *Aux origines intellectuelles de l'Union européenne; l'idée d'Europe unie de 1919 à 1939*. Presses Universitaires de Grenoble, 353 p.
- Cohen-Portheim, P. (1993) *Die Entdeckung Europas*. Berlijn, Paul Neff Verlag, 297 p.
- Coppieters, B. & Fotion, N. (red.) (2002) *Moral constraint on war: principles and cases*. Lexington, Lanham, 321 p.
- Coudenhove-Kalergi, R.N. (1931) *La lutte pour l'Europe*. Vienne, Ed. Paneuropeanes, 106 p.
- De Kadt, J. (1936) *Europa's toekomst; oorlog-fascisme-socialisme*. Antwerpen, De Jongh, 191 p.
- De Kadt, J. (1939) *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Amsterdam, Van Oorschot, 307 p.
- De Kadt, J. (1991 [1933]) "De intellectuelen en de Westerse beschaving". In: De Kadt, J., *De deftigheid in het gedrang; een keuze uit zijn verspreide geschriften*. Amsterdam, Van Oorschot, p. 83-107.
- De Tocqueville, A. (1963 [1835]) *De la démocratie en Amérique*. Parijs, UGE, 376 p.
- De Vlioger, P-J. (2005) *Tussen utopie en realiteit. Een studie over de verhouding tussen de principes natie-staat, Europese Unie en de Verenigde Staten van Europa (1919-1933)*. Licentiaatsverhandeling, Faculteit der Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel, 159 p.
- De Vries, T. (1996) *Complexe consensus: Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945 -1960*. Hilversum, Verloren, 335 p.
- Demangeon, A. (1920) *Le déclin de l'Europe*. Parijs, Payot, 314 p.
- Demangeon A. (1928) "L'Angleterre, l'Europe et le monde d'après le livre de Erich Obst". *Annales de géographie*, 37, 207, p. 268-270.
- Den Boer, P. (1997) *Europa: de geschiedenis van een idee*. Amsterdam, Prometheus, 168 p.

- Den Hollander, A.N.J. (1968) *Visie en verwoording. Sociologische essays over het eigene en het andere*. Assen, Van Gorcum, 138 p.
- Duhamel, G. (1931) *Toekomst*. Amsterdam, Querido, 188 p. Vertaling van: *Scènes de la vie future*, 1930.
- Dumont-Wilden, L. (1937) *L'évolution de l'esprit européen*. Parijs, Flammarion, 232 p.
- Duroselle, J-B. (1965) *L'idée d'Europe dans l'histoire*. Parijs, Danoël, 341 p.
- Elias, N. (1969 [1939]) *Über den Prozess der Zivilisation*. Bern, Francke, 2 dln.
- Faber, H. (1938). *Naar wijder horizon; over de ziekten van dezen tijd en hun genezing door een vernieuwde democratie*. Utrecht, De Haan, 232 p.
- Goudsblom, J. (1978) 'Het probleem van de hiërarchie bij Menno ter Braak'. In: Bovenkerk, F., Claessen, H.J.M. & Van Heerikhuizen, B. (red.) *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Baarn, Ambo, p. 262-275.
- Hanssen, L. (1996) *Huizinga en de troost van de geschiedenis. Verbeelding en rede*. Amsterdam, Balans, 500 p.
- Hanssen, L. (2000) *Want alle verlies is winst: Menno ter Braak 1902-1930*. Amsterdam, Balans, 556 p.
- Hanssen, L. (2001) *Sterven als een polemist: Menno ter Braak 1930-1940*. Amsterdam, Balans, 727 p.
- Heirman, M. (2006) *Beschavingen botsen niet. In de tang tussen religie & cultuur*. Antwerpen, Houtekiet, 239 p.
- Hermans, W.F. (1962) "Eindelijk alles over Menno Willem Frederik Hermans". *Merlyn*, 1, p. 74-83.
- Herriot, É. (1930) *Europe*. Parijs, Rieder, 278 p.
- Hobsbawm, E. (1990) *Natie en nationalisme sedert 1780: streven, mythe en werkelijkheid*. Amsterdam, Jan Mets, 252 p.
- Huizinga, J. (1935) *In de schaduw van morgen, een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd*. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 230 p.
- Huizinga, J. (1946, 1937) *De mensch en de beschaving*. Amsterdam, Pantheon, 52 p.
- Huizinga, J. (1948-1953) *Verzamelde Werken*. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 9 dln.
- Huizinga, J. (1960) 'De middelaarsrol der Nederlanden tussen West- en Midden-Europa'. Lezing gehouden op 27 januari 1933 in de Deutsche Hochschule für Politik'. In: Huizinga, J., *De Nederlandse natie; vijf opstellen*. Haarlem, Tjeenk Willink & zoon, p. 119-143.
- Huizinga, J. (1989-1991) *Briefwisseling 1934-1945*. Utrecht, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 3 dln.
- Kroes, R. (1990) 'Alexis de Tocqueville en James Bryce over de Amerikaanse democratie'. In: Van Berkel, K. (red.) *Amerika in Europese ogen: Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*. Den Haag, SDU, p. 29-40.
- Krul, W.E. (1990) 'Moderne beschavingsgeschiedenis: Johan Huizinga over de Verenigde Staten'. In: Van Berkel, K. (red.) *Amerika in Europese ogen: Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*. Den Haag, SDU, p. 86-109.
- Lehning, A. (1979) *De draad van Ariadne; essays en commentaren I*. Baarn, Het wereldvenster, 264 p.
- Mikkeli, H. (1998) *Europe as an idea and an identity*. New York, Palgrave, 263 p.
- Mooijweer, M.L. (1990) 'Menno ter Braak en de filmbeelden van Amerika'. p. 124-134. In: Van Berkel, K. (red.) *Amerika in Europese ogen: Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*. Den Haag, SDU, 232 p.
- Muet, Y. (1997) *Le débat européen dans l'entre-deux-guerres*. Parijs, Economica, 158 p.
- Nietzsche, F. (1886) *Jenseits von Gut und Böse; Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*. Leipzig, Naumann, 182 p.
- Nolte, E. (1986) *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945*. Frankfurt/M, Herbig, 616 p.

- Ortega y Gasset, J. (1983, [1930]) *De opstand der horden*. 's Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 236 p.
- Paxton, R. O. (2005) *De anatomie van het fascisme*. Amsterdam, Bert Bakker, 352 p.
- Pegg, C. H. (1983) *Evolution of the European Idea, 1914-1932*. University of North Carolina Press, 228 p.
- Rauschnig, H. (1964 [1938]) *Die Revolution des Nihilismus*. Zürich, Europa, 359 p.
- Riou, G. (1928) *Europa, ma patrie*. Valois, Parijs, 186 p.
- Roobol, W.H. (1987) 'Europe in the historiography between the world wars'. In: Rijksbaron, A; Roobol, W.H. & Weisglas, M. (red.) *Europe from a cultural perspective; historiography and perceptions*. Den Haag, Nijgh & Van Ditmar Universitair, p.52-62.
- Rovers, F. (1995) 'Intellectuelen in het 'roze decennium'; het Comité van Waakzaamheid en de strijd om de menselijke waardigheid, 1936-1940'. In: Van der Haven, A., Hendrickx, F. & Weerdenburg, J. (red.) *Intellectuele kringen in de twintigste eeuw*. Utrecht, Studium Generale, p. 49-64.
- Ruiters, F. & Smulders, W. (1996) 'Het interbellum I: de artisto-modernisten'. In: *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam, De Arbeiderspers, p. 211-226.
- Saint-Gille, A-M. (2003). *La "Paneurope"; un débat d'idées dans l'entre-deux-gerres*. Parijs, Presses de l'Université de Paris Sorbonne, 390 p.
- Spengler, O. (1980 [1918, 1922]) *Der Untergang des Abendlandes*. München, Beck, 1249 p.
- Spengler, O. (1921) *Pessimismus?*. Berlijn, Stilke, 19 p.
- Ter Braak, M. & Du Perron, E. (1962-1967) *Briefwisseling 1930-1940*. Amsterdam, Van Oorschot, 4 dln.
- Ter Braak, M. (1936) 'Ortega y Gasset in ons land; een persoonlijke indruk en een gesprek'. *Het Vaderland*, 4 mei, avondblad D, p. 1.
- Ter Braak, M. (1949-1951) *Verzameld werk*. Amsterdam, Van Oorschot, 7 dln.
- Ter Braak, M. (1978) *De Propria Curesartikelen 1923-1925*. Den Haag, BZZTôH, 411 p.
- Ter Braak, M. (1980) *De artikelen over emigrantenuitvoer*. Den Haag, BZZTôH, 244 p.
- Van Berkel, K. (1990) 'Amerika als spiegel van de Europese cultuurgeschiedenis'. In: Van Berkel, K. (red.) *Amerika in Europese ogen: Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*. Den Haag, SDU, p. 9-29.
- Van Hoorn, F. (2007) "Don Juan van de geest". *Elsevier*, 4 april 2007.
- Van Oudvorst, A.F. (1980) *Menno ter Braak als woordvoerder van de intellectuelen; een literatuursociologische benadering*. Amsterdam, Huis aan de drie grachten, 211 p.
- Van Oudvorst, A.F. (1991) *De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 483 p.
- Wells, B.G. (1919) *The outline of history: being a plain history of life and mankind*. Londen, Cassell, 631 p.
- Wilterdink, N. (1991) 'Europa als ideaal; een beschouwing over Europese en nationale identiteit'. In: Zwaan, T. e.a. (red.) *Het Europees labyrint; nationalisme en natievorming in Europa*. Amsterdam, Boom, p. 129-149.
- Zwaan, T. (2001) *Civilisering en decivilisering: studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging*. Amsterdam, Boom, 2001.